

GIULIANA BLAGIOLI

A FELES GAZDASÁGOK SZERKEZETE ÉS VÁLTOZÁSAI TOSCANÁBAN A 17–19. SZÁZADBAN

*(Struttura e dinamiche delle aziende mezzadrili in Toscana,
secoli XVII–XIX.)*

Olaszországnak az a területe, ahol a feles gazdálkodás volt túlsúlyban, a legalkalmasabbak egyike, ahol kibontakoztathatja kedvelt témáját az a történetírás, amely az európai mezőgazdaság modern és jelenkori átalakulásának jellegét, időszakait és módozatait vizsgálja. A téma jól ismert: a mezőgazdasági szektor hozzájárulása egy terület gazdasági gyarapodásához. Még alig pár évtizede ez a „terület” legnagyobb kiterjedésében egy állam határáig terjedt. Miután egy sor kutatás fokozatosan odavezetett, hogy meg lehessen határozni az iparosodás országos és ezen belül tartományi útvonalait, meg lehet próbálni, hogy tisztába jöjjünk azzal, vajon ez a fokozatos „megkülönböztetések” sorozata hasznos eredményeket ad-e Közép-Itália, pontosabban Toscana esetében.

Ebben a tájegységben a legutóbbi századokban az egész gazdasági életben az agrártevékenységnek volt a legnagyobb súlya. A mezőgazdasági szektor erősödése vagy mozdulatlansága tehát elengedhetetlen hivatkozási alappá válik, hogy a tájegység gazdaságának működését a maga egészében megítélhessük.

De a mezőgazdaság és a gazdasági fejlődés közti kapcsolatáról gondolkodni együtt jár a mezőgazdasági struktúrák elemzésével. A cél az, hogy megértsük, melyek voltak képesek közülük lendületesen előmozdítani a mezőgazdaságon kívüli ágazatok növekedését, és melyekre várt viszont az, hogy különféle okokból megrekedjenek termelésükben, és késleltessék, vagy késlekedésükkel megakadályozzák a gazdaság gyarapodását és teljes átalakulását. Az újkorból a jelenkorba való átmenet századaiban fennállott európai mezőgazdasági rendszerek számos elemzése az alábbi megítélésben kristályosodik ki: ha egy földművelő társadalom magában hordja és az ipari forradalom korszakától kezdve kibontakoztatja csíráiból annak a földrajzi vagy politikai térségnek korai iparosodását, amelybe tartozik, akkor erről a társadalomról a történetírás pozitív ítéletet alkothat, mert úgy tekintheti, hogy képes az új idők kihívását elfogadni. Ha viszont az ipari fejlődés hosszabb idő alatt megy végbe, vagy egyenesen elmarad, mi sem könnyebb, mint egy mozdulatlan agrárszerkezet késését és alkalmatlanságát hibáztatni érte.

A feles gazdálkodás sokáig szerepelt a porondon mint a mozdulatlan mezőgazdaságot jelképező agrárrendszerek egyike. Ellenfelei szemére vetették, hogy távol áll a kapitalista mezőgazdaság szabályaitól, már pedig ebben látták a legelőrehaladottabb célt az ágazat fejlődéséhez. Egy régi, több évszázados szerződésnek, amelynek gyökerei mélyen a középkorba nyúlnak vissza, úgy látszik, nem sok köze van a feltételezett fejlődési lehetőségekhez, amelyek egyes országokban és tájakon felmerülnek abban a korszakban, amikor Európában a történelem addig ismeretlen fejezete, az ipari forradalom megindul. És mivel a túlnyomóan feles gazdálkodás térségében a gyors ipari fejlődés nem jött létre, a régi agrárszerkezet fennmaradását tették felelőssé érte.

A feles bérlet, ez az oly bonyolult és a munkaerő számára oly nagy kötöttséget jelentő mezőgazdasági szerződés, amely Közép-Olaszországban századokon át szokásban maradt, míg Észak-Olaszország és az Alpokon túli Európa más térségeiben más szerződési formák váltották fel – különben már a 18. századtól kezdve vitatott megítélésre talált a sajtóban. A klasszikus és neoklasszikus közgazdászok éppúgy, mint Marx és a marxisták elítélték mint túlhaladott gazdasági rendszerek maradványát, és felelőssé tették a jövedelmek kevéssé hatékony befektetéséért, míg a 19. és 20. századi védelmezői legtöbbször inkább a társadalmi stabilitás, mint a gazdaság szempontjából dícsérték; de a feles gazdálkodási rendszer hosszú története folyamán, a róla szóló hatalmas irodalom ellenére még sok vizsgálatra váró vonást mutat.

Nagyon érdekes a kérdést az üzemgazdaság történetén keresztül megközelíteni. Közép-Olaszországban ugyanis a feles földek és részben majorok alapján szerveződött nagybirtok igen jelentős iratdokumentációval és számadásanyaggal rendelkezik, amely sok gazdaság esetében több évszázadra terjed.

A források

A fennmaradt iratanyag alapvetően a feles bérletek és részben más részes telepes szerződések alapján művelt nagybirtok-földekre vonatkozik, a közvetlenül kezelt földek egy töredékével együtt. Ez kizárja a történelmi rekonstrukcióból a kisbirtokot, a termelőt és a nem termelőt egyaránt, ill. a földbérleteket.

A mezőgazdasági tevékenységnek az idők folyamán végbement változásai persze nem egyforma feltételekkel és ütemben valósultak meg az ilyen különböző típusú birtokoknál és befektetéseknél. Tisztában vagyunk tehát azzal, hogy a megfigyelt jelenségek a térségben létező mezőgazdasági rendszerek legszilárdabb és legszervezettebb részére vonatkoznak, bár ez – és ez csökkenti a kételyeket a kapott eredmények példaértékét illetően – százalékarányban mérve talán a legjelentősebb.

Attól fogva, hogy a 15. század vége és a 16. század eleje között kezdett kialakulni a tanyarendszer, a nagybirtokos, többnyire nemes családok, de az egyházi és világi intézmények magánlevéltáraiban is igen gazdag, bár kezdetben zavaros könyvelési anyag kezdett felhalmozódni. Ravenna térségére vonatkozólag, amely földrajzilag különáll Toscanától, de kétségtelen hasonlóságot mutat vele a termelés viszonyaira és szervezésére nézve, külön tanulmányt szenteltek ezeknek a számadásoknak (F. Landi, 1978).

Toscanában ennek a könyvelési rendszernek az eredetét városi gyakorlatra vezették vissza. Eszerint a kereskedők alkalmazták vidéki birtokaikon ugyanazt a fajta könyvelést, amit bankügyleteiknél használtak. Persze a bejegyzések rendszere nem egyszer s mindenkorra kialakítva születik meg, sőt kezdetben meglehetősen elnagyolt. Néhány sorozat, például a vetéseké és a begyűjtéseké, lehetővé teszi, hogy már korai menetükről képet alkothassunk, míg más, éppoly fontos tételek, mint az állatállomány vagy a telepes paraszt adóssága és hitele, vagy a tulajdonosi rész évente eladott terményeinek mennyisége általában nagyon hézagos a 17. század második feléig. A 18. századtól kezdve a majorokba szervezett feles gazdaságok – vagy sok egyedül álló földtulajdon – életét szinte napról napra rekonstruálni lehet minden vonásában, ami a termelésnek a földbirtokos-gazdát illető

oldalára vonatkozik, valamint az output eladását és egészében vett hasznosítását mutatja, míg az input egyes részletei még feltáratlanok maradnak. Valamivel nagyobb nehézséggel meg lehet állapítani az évi jövedelmet vagy inkább az évenkénti különbséget a bevételek és kiadások között, mert ezek újabb beruházásai a földek javítására és a működő tőke növelésére szintén szerepelnek a kiadások között a könyvelésben.

A számadáskönyvek alapját egy vaskos, szinte olvashatatlan papírköteg képezi, az intéző *Naplója*, ahová napról napra feljegyezte, ahogy éppen jött, mindazt, ami a gazdaságban történt: a parasztoknak adott kölcsönöktől az állatállomány változásáig, a termékek adásvételétől a felesek és a napszamosok napi munkájának béréig. Ez a forrás annyira zavaros, hogy elveszi a kedvet minden kísérlettől, hogy ezen az alapon építsenek fel bármiféle történeti sorozatot. A kutató szerencséjére az intéző, a tulajdonos és a felesek közötti évi elszámolásokra, mérlegekre való tekintettel vagy ezek alkalmával ezeket a bizonytalan frással készült lapokat (főleg a 19. század előttről) ágazatok szerinti jegyzékekbe vezették át — tartozik-követel a parasztokkal szemben, állatok számadáskönyve, készpénzbevételek és kiadások stb. A valódi mérlegek pedig, amelyek a 17. század végétől kezdve már meglehetősen rendszeresen jelennek meg, már a szervezett könyvvitel kitűnő színvonalán foglalják össze fejezetről fejezetre a birtok gazdálkodásának egész évi menetét: az intéző számadásait kifelé, a tartozik-követel tételeket a felekkel az állatállományra és más termékekre vonatkozólag, a kapott és a kiadott termékeket és készpénzt, valamint a birtokokon végzett munkákat a meglévő fenntartására és a javításokra, a vetéseket és begyűjtéseket, az eladásokat és vételeket, a tartozik-követel rovatot a tulajdonossal szemben. A 19. században a nagy gazdaságokban a mérlegeket még nagyobb tökéletességű főkönyvek váltják fel. Mintha a könyvelés párhuzamosan haladna az uradalmi rendszer szervezeti formáinak javulásával.

A klasszikus feles gazdálkodás: néhány történeti probléma

A 16. és 20. század közötti toszkán gazdaságokról ez ideig folytatott tanulmányok valamennyien szétoszlatják azt a mítoszt, mintha a feles földek a saját fogyasztás (a paraszt és a tulajdonos részéről) világát képezték volna, ahol a mezőgazdaság menetén a megszokás uralkodik, és amely visszariad minden újítástól, kivéve a tisztán belterjesebb megmunkálást. Mint mindig, a valóság tagoltabbnak és összetettebbnek bizonyul az eleve megszerkesztett sémáknál. Sőt mi több, hosszú időszakra vonatkozólag nem kevés olyan érvet szolgáltat, ami ellentétben áll azokkal a történetírói felfogásokkal, amelyek félretolták mint a félfeudális termelésnek a kapitalista fejlődéstől lényegesen elmaradt rendszerét.

Története hosszú századain keresztül a feles gazdálkodási rendszer és a majorsági mezőgazdaság mélyreható átalakulásokon ment keresztül, és ez az egyik, ha nem a legfőbb oka rendkívüli tartósságának. Ezek az átalakulások egyrészt a termékek előállításának és értékesítésének terén, másrészt a termelés szervezésében, végül a termelési viszonyokban mentek végbe, és együtt hatottak az egykorú demográfiai eseményekkel.

A feles bérleti szerződésnek — amely Toscanában úgynevezett „klasszikus” formában terjedt el, más részes paraszti szerződésekkel való keveredés nélkül — tudvalevőleg alapjában véve két alkotóeleme van. Az első a tanyabirtok, igen

változó kiterjedéssel (ez terjedhet néhány hektártól, a városokhoz közelebb eső tanyákon, egészen negyven hektárig a külterjesebb művelésű területeken). Az ilyen birtokot a tulajdonos költségén még a szerződés megkötése előtt művelés alá vont dűlők csoportja alkotja, és gyakran ezenkívül még ugar és erdőrészek is tartoznak hozzá. Ez utóbbiaknak további művelés alá vonása mindig a tulajdonos költségén történik, akkor is, ha gyakran a feles munkaerőt veszik igénybe ezeknél a munkálatoknál — napi bérezéssel. Ha a paraszt adós volt, a napszámosmunkákat az adósság törlesztésére számolták el. A tanyán épült a lakóház is a parasztcsalád számára, nem mindig a tanyabirtok első kialakításától kezdve, de jelenléte szükséges volt, hogy a tagosítási folyamat teljessé válását jelezze. Az iratok és a tájképek tanúsítják, hogy módosultak ezek a házak a századok folyamán. Lassanként toldalékokkal gyarapodtak az állatok számára és a termékek feldolgozására, és új szobákkal bővültek ki a nagyobb számú parasztcsaládok igényei szerint, vagy esetenként teljesen újjáépültek, főleg a 18. századtól kezdve, a terület rendezési tervének keretében, az olyan intézmények kezdeményezéséből, mint a „Religione di S. Stefano” (Szt. István Vallásos Alap) vagy a nagyhercegi birtokok irodája.

A szerződés második eleme maga a feles bérlőcsalád, amelyet a szerződés szilárdan a földbirtok művelésére kötelezi; a család nagyságának eszmeileg az év folyamán megkívánt munkaerőszükségletnek kellett megfelelnie. Ténylegesen a tulajdonos vagy megbízottja — az intéző — arra törekedett, különösen a demográfiai növekedés és a felesbérlő szerződéses jogai csökkenésének időszakaiban, hogy a tanyabirtok termőképességéhez képest túlságosan is népes családokat válasszon ki. Így biztos lehetett abban, hogy a család, hogy fenntartsa magát, és (vagy) ne keveredjen adósságba, a lehető legnagyobb munkaerőt nyújtja, anélkül, hogy a tulajdonosnak bármit is kelljen költenie az ellenőrzésre. A tulajdonos továbbra is a városban lakhatott és egész mással foglalkozhatott az év egy korlátozott időszakának kivételével.

A klasszikus feles gazdálkodás ugyanis a kereskedővárosok teremtménye; a politikailag és gazdaságilag alájuk tartozó határban vezették be. A két fogalom: uralkodó város — és vidéke fontos ahhoz, hogy megértsük a rendszer működését, amely a közép-olaszországi feles gazdálkodást egyedülállóvá teszi más részes paraszti formákhoz képest. Itt a feles területeket a rendszer kezdete óta bekapcsolták egy olyan kereskedelmi hálózatba, amely nemcsak az uralkodó várost foglalta magában, hanem az egész térséget, ahol a város és kereskedő földbirtokosai kereskedelmi kapcsolatokat tartottak fenn a külvilággal (G. Biagioli, 1987). A városokhoz — elsősorban Firenzéhez — legközelebb fekvő határokból a feles rendszer az egész modern kor folyamán továbbterjedt külsőbb területekre, követve a városi nemesség földszerzését a városi javak és a kisbirtok rovására. Legalább a 16. század óta ez a jelenség együtt járt a földbirtok összevonásának folyamatával, ahogy ez teljes terjedelmében kiderül majd egész Toscana néhány századdal később, a 19. század első évtizedeiben elkészített általános telekkönyvből. A föld birtoklása ebben erősen kétágú szerkezeti tagozódást mutat; a közösségeken belül egyrészt egy pár család a terület nagy részét birtokolja, míg a másik oldalon tengernyi törpebirtokos osztozik egy-egy ház, földdarab vagy kunyhó birtokán.

A nagybirtok hatalma elvezet az önellátás fontosságának kérdéséhez a tájegységben. Bár feltehetjük, hogy a paraszt-telepes család termelése az önellátás céljaira magas színvonalú volt — főleg a gabonatermelés tekintetében —, mégis tény, hogy hatalmas fölöslegek maradnak a nagybirtok kezében a tulajdonát képező

tanyabirtokok együttes hozamából, és ezeknek piacot kell találni. De a birtokosok, még a nagyok sem élvezték ennek a piacnak a monopóliumát, legalábbis azóta, hogy a livornói kikötő úgy kezdett szerepelni, mint Toscana összekötője a nemzetközi gabonakereskedelemmel, és így árszabályozóként is működött az árak alakulásánál a belföldi piacon.

A mezőgazdasági termelés komoly kereskedelmi érvényesülése és Livorno szerepe magyarázza, hogy legalábbis a 17. századtól kezdve, amikor már rendelkezésünkre állnak az első nem szórványos sorozatok az árakról és a termelésről több toszkánai gazdaságban, a táj mezőgazdasága rendkívül erősen megéri az árak alakulását a nemzetközi piacokon.

Az újítás dinamizmusa a 17–19. században

A 16. század folyamán a népesség növekedése következtében egész Európában újra megindul a gabonatermelés terjedésének hosszú hulláma, amelynek gyökerei a középkorba nyúlnak vissza (A. Menzione, 1986, 154 és köv. 1.). A toszkán gazdaságok iratanyaga ugyanezt a trendet erősíti meg. A Firenze melletti Szt. Katalin és az alsó Arno-völgyi Szt. Krisztina kolostor (Fallanti, 1978, ill. A. M. Pult Quaglia, 1976) földjein a búzatermesztés van túlsúlyban az egész 16. században, egészen a 17. század közepéig. A Szt. István lovagok tulajdonát képező Pino (fenyő)-tanyán, Valdipesa és Valdera között, a búzavetések sorozata egységesen magas egészen 1620-ig (E. Luttazzi Gregori, 1976). Ugyanez a gyakorlat észlelhető, egy kiadatlan dokumentáción keresztül, a Salviati-család nagyszámú toszcanai majorjában.¹ Ami a termelés hozamát illeti a vetőmaghoz képest, a dombvidékeken az egyes már kiadott (Luttazzi Gregori, 1978) tanulmányokból és a még kiadatlan sorozatokból származó adatok – mint a Salviatiak valdimarinai, a Prato fölötti dombokon fekvő nagy gazdaságára vonatkozóak – 1:3/1:4,5-ös átlagot mutatnak a 16. század vége és a 17. század első két évtizede között. A síkságon a hozamok magasabbnak tűnnek, elérik a 7-8-as átlagot is a vetőmaghoz képest (A. M. Pult Quaglia, 1976).

A többi fő termelési ágat a fás ültetvények képezték, elsősorban a szőlő, azután az olajfa; ezeket vegyesen művelték (de abban a korban inkább, mint a későbbiekben, külön ültetvényeken is) a fűnemű szálal növények termesztésével együtt.

A 16. század az áremelkedések hatására nagy fejlődés korszaka a telkesítésben Toscana középső részében és a tanyarendszer kiszélesedésében. Ebben a rendszerben a központ, a major nemcsak igazgatási központ. Az intéző irányítja a talajjavítási műveleteket, amelyek a tulajdonosra tartoznak, és kezdettől fogva bizonyos ellenőrzést gyakorol a felesek végezte mezőgazdasági munkák fölött is. Ez a szerepe erős hangsúlyt kap majd a következő évszázadokban, különösen a 19.-ben.

A termelés szervezetének szerkezetében új szakasz kezdődik a mezőgazdasági termékek, különösen a gabonafélék árának csökkenésével a 17. század harmincas éveitől kezdődően. Ez Toscanában is a 18. század első két évtizedéig tartott, követve az európai trendet, jelentős visszahatása volt a termelés vonalán. Mint máshol is Európában, csökkent az érdeklődés a gabonatermesztés iránt, és más jövedelmi forrásokat kerestek.

1 Scuola Normale Superiore, Pisa, Salviati Lelvéltár

Ami a gabonaféléket általában — még a legnemesebbet, a búzát is — illeti, általában nemcsak az évente a birtok területén nekik szánt földrész szűkült össze, hanem kevesebb gondot is fordítottak termesztésükre. Ennek következtében III. Cosimo de' Medici alatt Toscanában némileg csökkent a termés hozama a vetőmaghoz képest, és kevesebbet hozott a betakarítás a dombokat szegélyező földeken, amiről a szakirodalom bőszégesen tanúskodik (A. Menzione, 1986). De a sákságon tovább folyt a mocsaras területek visszahódítása (A. Menzione, 1984), és ezek olyan termékenyek voltak, hogy miután a mezőgazdaság céljaira hasznosították őket, versenyképes áron termelhettek gabonát a piac számára.

Egyes vidékeken másféle jövedelmi forrásokat kerestek, így a sienai meszes területeken az állattenyésztés kiterjesztését. De főleg a fás növények, elsősorban a szőlő termesztése ment át nagyobb fejlődésen az egész korszakban. A bor árának olcsóbbodása ugyanis nem érte el a gabonáét, ebben is az európai trendet követve. Így a toszkánai dombok, mint Dél-Franciaország vidékei is, jobban benépesülnek szőlőkkel, és ezek a sákságra is lehúzódnak. Esetenként némely területen, például a mocsarasokban, a szőlőgazdálkodás és a bortermelés a helyi fogyasztás számára egészségügyi okokra is visszavezethető: a bor ellenszer volt a tisztátlan víz okozta mikróbas fertőzésekre. De más esetekben a bortermelés növekedésével párhuzamosan a helybelieknél szélesebb piacok meghódítására is kezdenek gondolni. A beavatkozásnak két síkon kell végbemennie. Az első a szőlőtermelés, ami megköveteli, hogy nagyobb figyelmet fordítsanak a vesszők és a természettől, a fekvésük-nél fogva legjobb földek kiválasztására. A második a borászat, ami sokkal bonyolultabb és a következő századokban nehéz útja lesz, tele próbálkozásokkal, kudarcokkal, újabb próbálkozásokkal. Ebben a korban úgy tűnik, hogy a bor kereslete a városi és falusi piacokon erősen megnőtt, talán éppen a gabonafélék és kisebb mértékben magának a bor árának csökkenése következtében.

Új szőlőskertek ültetésénél előnyben részesítik a dombvidékeket, amelyekről már tudják, hogy jobb bort teremnek; présházakat és pincéket építenek, hogy a birtokokon és a tanyákon összpontosítsák a bor előállítását, a tulajdonos megbízottainak felügyelete alatt.

Egészében véve tehát az árak alakulása ebben a hetven évben megindítja, bár még csak csírájában, a fás és kalászos növények egyes művelésének korlátai között, a mezőgazdasági rendszer racionalizálásának elképzelését a természetes elhivatottság alapján: több gabonafélék a sákságon és csökkentésüket a dombokon a fás ültetvények javára. És ebben a magasabban fekvő zónában — amely Toscana nagy részét magában foglalja — a szőlő mellett növekszik a szeder művelése is. Ez Toscana belsejének néhány vidékére összpontosul, mint Valdichiana és Valdinievole. Meg kell jegyezni, hogy a szedertermesztés és a selyemhernyótenyésztés, ami megtalálható a 19. századi Toscanában, éppen a 17. század folyamán találja meg helyét vagy állandósul. Az olajfa, a másik fás növény termesztése, amely kiemelkedő fontosságú Toscanában, ahol ideális házára talál, ebben a korban kevésbé válik részévé az intenzívebb termelést előmozdító folyamatoknak. Érdekes volna rájönni, vajon a szőlő és az olajbogyó különböző pályafutása háttérben az áll-e, hogy a piac inkább befogadta a bort, mint az olajat, de jelenlegi ismereteink nem engedik, hogy a kérdést megválasszunk.

A 18. század közepe körüli évtizedek irányváltozást mutatnak a mezőgazdasági árak trendjében; ez összeköttetésben áll a demográfiai helyzet alakulásával Európa-szerte és egy újfajta gazdasági fejlődéssel. Az ipari forradalom megindulásának

korszakában vagyunk. Toscana kimarad a demográfiai fejlődés jelentősebb felgyorsulásából a 18. század nagy részén keresztül, és nem észlelhető, hogy régi ipari berendezésében a modernizáció jelei mutatkoztak volna: ez továbbra is a hagyományos manufaktúra-berendezéshez kötődik, amely virágzóvá tette városait a középkortól kezdve, de ekkor nyilvánvalóan hanyatlóban volt. Az állam kormányzásában a mezőgazdasági érdekek harcoltak a városok ellátásában, a városi manufaktúrák régi privilégiumai ellen és a garanciák rendszere ellen, amit a manufaktúrák továbbra is kikényszerítettek. A nagybirtokosok azt kérték, hogy a belső piac ne legyen többé a mezőgazdasági termékek előjogokat élvező felvevőhelye.

A Péter Lipót idejében folyó nagy harc, amely a szabad gabonakereskedelem híveinek győzelmével végződött, új szakaszt nyitott a toszkánai gazdaságok termelésének szervezetében is. A piacok változása irányváltást okozott a termelésben is. A 18. század a gabonatermelés nagymérvű fellendülését hozza, még felfokozottabb méretekben, mint a 16. században. Hogy megvilágítsuk a gabonaneműek súlyát a mezőgazdaságban a 18. század második felének Toscanájában, példaként felhozhatjuk a Palagio-gazdaság példáját, amely abban az időszakban Matteo Biffi Tolomei birtokában volt.² A példa megválasztásának megvan a pontos oka. Matteo Biffi Tolomei sokoldalú egyéniség. Ez a művelt és jól felkészült értelmiségi értett a gazdaságpolitikához, támogatta Lipót reformjait, különösen a szabad gabonakereskedelmet, de ellene volt a nyers selyem szabad kivitelének: azt akarta, hogy ezt még a firenzei manufaktúrák számára biztosítsák. Jól felkészült agronómus is volt. Kifejezett törekvése volt racionalizálni és javítani mind a toszkánai mezőgazdaság szerkezetét, mind termékei minőségét, hogy a nemzetközi versenyben megállják a helyüket. Ezért a Mugello magas dombívékén fekvő Palagio majorban egész sor intézkedést foganatosít: ezek célja a birtoktestek szoros egységbe tömörítése, utak létesítése, új istállók építése nagyobb állatállomány befogadására, a dombon lévő földek rendezése az „egyengetés” gyakorlatának megszüntetését irányozva elő. A termelt búzafajták közül előnyben részesíti a könnyebben eladható legjobb minőségűeket, csökkentve a parasztcsaládok ellátására szánt keverékeket; az ő szükségleteik céljaira elterjed a kukorica. De Biffi Tolomei földbirtokosi gyakorlati tevékenysége megmutatja, hogy sohasem elméleti agronómus: magatartása teljesen pragmatikus. Ha a mezőgazdaság tudománya elítélte a gabona újravetésének gyakorlatát, mert túlságosan kimeríti a földeket, ő a Palagióban a hároméves vetésforgó: hüvelyesek (itt főleg lóbab) – búza – pihentetés vagy búza – búza – pihentetés helyébe állandó ötéves váltakoztatást hirdetett meg és vezetett be, az öt évből négyben gabonát szerepeltetve. Nagyobb fokú trágyázás és a parasztcsaládra kirótt fárasztó kapálás volt hivatott gátat vetni a talaj terméketlenné válásának. Ily módon a földbirtokos a legnagyobb hasznot húzhatta a kedvező gazdasági konjunktúrából, amit még fokozott a szabad gabonakivitel kivívása.

Más gazdaságokban viszont a tulajdonos vagy megbízottja másképp viselkedett. A parlag vagy pihentetés évének szinte teljes megszüntetését enyhítette a hüvelyesek művelésének kiterjesztése (így a Chiantiban³ és a valdelsai Meletóban⁴), vagy a kukorica, amit babbal társítottak, mindig trágyázott talajon.

2 Livornói Kereskedelmi Kamara, a Palagio Levéltára

3 Firenzei Levéltár, Ricasoli-iratok

4 Ridolfi Meleto-iratok, Meletói gazdaság

A piacon növekedett a kereslet a toszkán mezőgazdaság más termékei, így a bor és az olaj iránt is. Így a 18. század utolsó évtizedei dombok és hegyek feltörésének és erdőirtásainak korszakát jelentették, és ezt súlyosbította a faanyag növekvő kereslete. A szőlő és az olajfák felkapaszkodnak a legmeredekebb lejtőkre is. A gazdaságok forrásanyaga – a Chiantiban és Valdarnóban lévő Ricasoli gazdaságok, a mugellói Palagio-birtok és a Ridolfiak meletói, Valdelsában fekvő birtokának számadáskönyvei – mind azt bizonyítja, hogy Toscanában erős ütemben folyt új földterületek művelés alá vonása.

Az agronómusok és a munkák irányítói, mint Testaferrata, a Ridolfi-család intézője, keresik a módszereket, hogy gátat vessenek a dombvidék földművelése veszélyeinek, nagy technikai tökéletességgel alakítva ki az egyes táblákat. A javasolt eljárások nem maradtak papíron. De alkalmazásuk nem vált általánossá, főleg pedig nem érintette a hegyi területeket, amelyeket csak szórványosan és gyéren hasznosítottak mezőgazdasági célokra. Ebben a korszakban gyakran megrontották a kényes egyensúlyt az emberi tevékenység és a talajtani viszonyok között. A táj a környezeti hanyatlás állapotába jutott, és ez a következő évszázadban legnagyobb folyója, az Arno romboló árviceire vezetett.

Az új gazdálkodási rendszerek átgondolásának és kikísérletezésének azonban más pozitív hatása is volt a földművelési ágazat szerkezetében. A már vizsgált gazdaságokban a túlhajtott gabonatermelés ellenére a gabona hozama nő a vetőmagokhoz képest. Meletóban például a búza átlagos évi hozama 1766 és 1820 között a vetőmag átlag 5-6 szorosáról 7-9-szeresére növekszik. És mindez még azelőtt vagy annak kezdetén, hogy közvetlenül működésbe lépett Cosimo Ridolfi, a toszkánai mezőgazdaság megújulásának szimbólumává vált földbirtokos agronómus, aki a 19. században egész Itáliában mintaképpé emelkedett. Különben éppen Meletóban már a 18. század nyolcvanas éveiben bevezették a baltacim művelését éppúgy a tulajdonos közvetlen irányítása alatt álló „kézi földeken”, amelyek mezőgazdasági kísérletezés céljait szolgálták, mint a tanyai birtokokon. A baltacim olyan takarmány volt, amelyről kitűnt, hogy jól alkalmazkodik Toscana száraz éghajlatához és túlnyomóan meszes talajához, viszont nehezen volt összegevezethető más, Észak-Európa mezőgazdasági forradalmában jellegzetes takarmányokkal. Más gazdaságok esetében viszont, mint a Ricasoli- vagy a Biffi Tolomei- uradalmakban, a gabonatermesztés hozamának növekedése főleg a 19. században következett be.

A mezőgazdaság világában a változás lassú utakon halad. Az újtás nehezen hódít teret, és a toszkán földeken, mint Nyugat-Európa többi részén is menetének ideje és módjai merőben különböznek az ipar fejlődésétől. Mindamellett ugyanaz a gazdasági és társadalmi hatóköre. Toscana bekapcsolódott a folyamatban lévő gazdasági változásba, ha szerepe nagyon különbözött is attól, amit kézműves-kereskedői uralmának századaiban játszott.

A 19. század gazdasági ciklusának mozzanatai ismeretesek. A restauráció és az 1816-17-es évek éhínsége után egész Európában a gabonaárak csökkenésének időszaka vette kezdetét. Toscanában a jelenséget súlyosbította, hogy az árak esése kihatott az összes többi piaci termékre, így a borra és az olajra is. Emellett, míg a gabonaneműek árai a 19. század húszas éveinek végén újra emelkedtek, a depresszió sokkal erősebb és hosszabb volt a toszkánai fás ültetvények terén (G. Biagioli, 1981). A gazdaságok bevételei jelentősen csökkentek, bár a valódi csökkenés kevesebb volt, mint amit a gazdaságok kimutatásai jeleznek. Számításba kell ugyanis venni, hogy a búzaárak csökkenésével sok esetben csökkent a parasztok

adósságának mennyisége is; ennek legfontosabb tétele a gabona kölcsönéből eredt, amelynek részben a parasztság által történt termelése gyakran nem volt elegendő a családok fogyasztására. És mivel a számadáskönyvekbe felvett paraszti adósságok egy része gyakorlatilag nem volt behajtható, csökkenése valóságos előnnyé vált a földbirtokos pénztára részére, túl a gyakran fiktív könyvelési tételeken. Így az eddig tanulmányozott toszkánai gazdaságokban — köztük a már idézetteken kívül a Cava di Valdera-i gazdaság, a Toscanelli család tulajdonában⁵ — a parasztbérlők adóssága éppen a gabonafélék árának csökkenése után kevesebb lesz vagy megszűnik.

Ez azonban nem jelenti, mintha a helyzet nem lett volna válságos a toszkánai földbirtokosok számára: azzal a problémával kellett megküzdeniük, hogyan helyezték el a piacon borukat és olajukat, miközben a magas árak éveiben telepített új olajligetek és szőlők is elkezdtek termést hozni.

Az Olaszország egyesítését megelőző évtizedekben különösen fellendültek a tanulmányok és kezdeményezések a mezőgazdasági újítások terén; ezek a Mezőgazdasági Akadémia (Accademia dei Georgofili) tagjai és a toszkán Mezőgazdasági Újság körül kristályosodtak ki. Közzéteszik az európai agronómusok legfontosabb munkáit. Kísérleteket folytatnak, hogyan alkalmazhatók a toszkánai helyzetre a termelési technikák terén bevezetett újítások: vetésforgók, mezőgazdasági szerszámok — első helyen az ekék —, fűnemű és fás növények új fajtái, selyemhernyó- és állattenyésztés. Egyéb érdeklődési körök szorosabban a toszkánai mezőgazdaság sajátos jellegzetességeihez kapcsolódnak: ide tartozik a dombvidék rendezése hegyek feltöltésével; annak tanulmányozása, hogyan lehet a toszkán bor minőségét javítani és bekapcsolni a külföldi kereskedelembe; a vita a feles rendszer fenntartásának célszerűségéről; ez újra és újra szőnyegre került a múlt század ötvenes és hetvenes éveiben is.

De ez a sor tanulmány és vita nemcsak arra szolgált, hogy mezőgazdasági folyóiratok oldalait töltsen meg, hanem nem lényegtelen kihatása volt a mezőgazdaság gyakorlatára is Toscanában (A. M. Pult Quaglia, 1981). Persze nem minden toszkán dombot alakítottak át a hegyek hosszú és költséges feltöltésével és gerincekbe rendezéssel, de ezek túlterjedtek a meletói gazdaságon és állandóan terjedtek az egész 19. század folyamán. A Ridolfi által a harmincas években Meletóban alapított Mezőgazdasági Intézetből, majd a pisai egyetem mezőgazdasági tanszékéről olyan szakemberek kerültek ki, akik felkészültek a gazdaságok modern vezetésére (R. Pazzagli, 1985). Más gazdaságokban a nemesi származású vagy a kereskedelemmel újonnan vagyont szerzett tulajdonosok mind ugyanúgy iparágként kezelik a földet, mint amelynek hasznát kell biztosítania a befektetett tőke után (G. Biagioli, Z. Ciuffoletti — M. Sorelli, 1983). Ötvenévi kísérletezések után a szőlőtermesztés és a borászat terén, Bettino Ricasoli a Chiantit olyan organoleptikus tulajdonságú borok szintjére emeli, hogy az sikerrel bekapcsolódhat a nemzetközi kereskedelembe (G. Biagioli, 1990).

Az egységes Olaszországgal való találkozásján a toszkán gazdaság olyan fejlődési mutatókkal jelentkezett, amelyek sok ágazatban vezető helyre emelték az olasz tájegységek között. Alapjaként megmaradt a feles munkaerő kitartó és türelmes tevékenysége, amely úgy gondozta a majorsági földet, mintha saját tulajdona volna, annak ellenére, hogy a birtokos beavatkozása egyre erőszakosabban taszította „proletár” körülményekbe. Mindamellet a „felesség mítosza” tovább élt, a földmunkások gondolatvilágban is.

5 Pisa Állami Levéltár, Toscanelli-iratok.

Irodalom

- G. Biagioli*: I problemi dell'economia toscana e della mezzadria nella prima metà dell'Ottocento (A toszkánai gazdaság és a feles rendszer kérdései a 19. század első felében) In: Contadini e proprietari nella Toscana moderna (Parasztok és földbirtokosok a modern Toscanában) II. k. Firenze, 1981, 85-172.
- G. Biagioli*: Dalla nobiltà assenteista al nobile-impreditore in Toscana: le fattorie Ricasoli. (A távolélő nemességtől a vállalkozó nemesig Toscanában: a Ricasoli-gazdaságok) In: G. Coppola (Szerk.): Agricoltura e aziende agrarie nell'Italia centro-settentrionale (secoli XVI-XIX). (Mezőgazdaság és gazdaságok Közép- és Észak-Olaszországban 16-19. sz.) Milano, 1983. 499-526.
- G. Biagioli*: The spread of mezzadria in central Italy: a model of demographic and economic development. (A feles rendszer elterjedése Közép-Olaszországban: a demográfiai és gazdasági fejlődés egy modelje) In: A. Fauve-Chamoux (Szerk.): Evolution agraire et croissance démographique. (Mezőgazdasági fejlődés és demográfiai növekedés) Liège, 1987, 139-154.
- G. Biagioli*: Le baron Bettino Ricasoli et la naissance du Chianti classico. (Bettino Ricasoli báró és a klasszikus Chianti születése) In: G. Garrier (Szerk.): Le vin des historiens. (A történetírók bora) Suze-la-Rousse, 1990.
- Z. Ciuffoletti – M. Sorelli*: Una fattoria dell'alta collina toscana: Pomino dagli Albizzi ai Frescobaldi. (Egy major a toszkánai magas dombokon: Pomino az Albizziaktól a Frescobaldiakig) In: A Coppola (Szerk.): Agricoltura e aziende agrarie nell'Italia centro-settentrionale, secoli XVI-XIX. (Mezőgazdaság és gazdaságok Észak- és Közép-Olaszországban, 16-19. sz.) Milano, 1983. 455-498.
- E. Lutazzi Gregori*: Organizzazione e sviluppo di una fattoria nell'età moderna: Fonte a Ronco (1651-1746). (Egy gazdaság szervezete és fejlődése az újkorban: Fonte Roncoban, 1651-1746) In: Ricerche di storia moderna (Újkori történeti kutatások) I. k. Pisa, 1976, 209-288.
- A. Menzione*: Popolamento rurale e appoderamento nelle campagne pisane: secoli XVII-XVIII. (Falusi benépesedés és majorságok alakulása Pisa környékén a 17-18. században) In: Ricerche di storia moderna. (Újkori történeti kutatások) 3. k. Pisa, 1984.
- A. Menzione*: Agricoltura e proprietà fondiaria. (Mezőgazdaság és földbirtok) In: E. Fasano Guarini (Szerk.) Prato. Storia di una città (Prato. Egy város története) II. k. Firenze. 1986.
- G. Pallanti*: Rendimenti e produzione agricola nel contado fiorentino. I beni del monastero di S. Caterina, 1501-1689. (Hozamok és mezőgazdasági termelés Firenze környékén. A Szt. Katalin kolostor vagyona, 1501-1689) In: Quaderni storici, 39. sz. 1973, 882-908.
- R. Pazzagli*: Innovazioni tecniche per una agricoltura collinare: l'esperienza di Cosimo Ridolfi. (Technikai újítások dombvidéki gazdálkodáshoz: Cosimo Ridolfi kísérlete) In: Società e storia (Társadalom és történelem) 27. sz. 1985, 37-83.
- A. M. Puli Quaglia*: Il patrimonio fondiario di un monastero toscano tra il XVI ed il XVIII secolo. (Egy toszkánai kolostor földbirtoka a 16. és 18. század között) In: Ricerche di storia moderna (Újkori történeti kutatások) 1. k. Pisa, 1976, 143-208.